

Др Иван Јанковић
Адвокат у пензији, Београд

УДК 343.816-055.2(497.11)“1848/1852”
343.81(497.11)“1815/1851”

Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852

Апстракт: *Сврха овог прилога је да укаже на основне податке о Женском апсеничком радилишту и режиму под којим су у њему осуђенице издржавале казну лишења слободе, уз неколико уводних напомена о пенитенцијарном систему у Србији у првој половини 19. века.*

Кључне речи: Србија, Пожаревац, пенитенцијарни систем, женски затвори, кажњавање

Сматра се да је прва модерна установа за издржавање казне лишења слободе у Србији основана 1851. године, под називом „Економично-апсеничко заведеније у Топчидеру“. То мишљење може се пронаћи како у старијој¹ тако и у новијој литератури.² У Топчидеру су казну робије издржавала, одвојено, и мушка и женска лица. Завод је имао свој буџет и своје „Устројеније“, тј. један општи акт који је, поред осталог, садржао одредбе о затворском режиму. Претпостављамо да су управо та два елемента (буџет и правилник) навела позније истраживаче да Топчидерско заведеније прогласе за први казнени завод у Србији.

Остало је непримећено, међутим, да је пре топчидерског завода у Србији постојао један казнени завод за жене, који је такође имао свој буџет и свој правилник. То је *Заведеније женског радилишта апсеничког* (или, краће: *Женско апсеничко радилиште*) у Пожаревцу, основано у новембру 1848. године. Тај завод постојао је само четири године (затворен је у октобру 1852). Знатно касније, 1866. године, основано је *Женско одељење Пожаревачког казног*

¹ Дамјановић, М., „Поглед на београдски Казнени завод за 1869 год.“, у: *Српске новине*, 59, 1883, стр. 290; Жујовић, Миленко, *Прилози за реформу казнених завода*, Београд 1887, стр. 3.

² Јовановић, Владимир, „Затвори у Србији“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, А. Столић и Н. Макуљевић (ур.), Београд 2006, стр. 690 (у даљем тексту: Јовановић, В., „Затвори у Србији“...); Мирковић, Зоран, „Казна лишења слободе у Србији 1804–1860 године“, у: *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1 (2013), стр. 164.

завода, али између тих двеју установа не постоји никакав континуитет.³ Сврха овог прилога је да саопшти основне податке о *Женском апсеничком радилишту* и режиму под којим су у њему осуђенице издржавале казну лишења слободе, уз неколико уводних напомена о пенитенцијарном систему у Србији у првој половини 19. века.

Затвори у Србији од 1815. до 1851. године

У почетку прве владе Милоша Обреновића, затвори у Србији су углавном били импровизовани простори, најчешће у подрумима или двориштима судских зграда, у, на брзину склепаним, уцерицама од прошћа и земље или, ређе, у напуштеним утврђењима – биле су то „куле, обори и бурдељи“.⁴ У њима није било много затвореника. Преовладавале су кривичне санкције као што су телесне и новчане казне, а лишење слободе, поготову на дуже време, представљало је изузетак. Према непоузданом сведочењу Јоакима Вујића, 1826. године „арестанта то јест робова, или како што они Апсенике именују [...] у целом Пашалуку Београдском [...] находе се њих до 15 људи“.⁵ А према званичним подацима, у највећем тадашњем затвору, при највишем (Народном) суду, у Крагујевцу, 1833. године боравило је само једанаесторо осуђених на дужу временску робију, од тога четири жене.⁶ После 1839. године број робијаша знатно је порастао, па је 1844. године у 15 округа (без београдског) било 69 осуђених на „дужевремену“ (дуже од три месеца) робију, док је у целој Србији 1845. године казну робије издржавало 100 лица, 1846. године 157 лица, а 1847. године чак 266 лица.⁷

До 1840. године за казну лишења слободе синонимно су коришћени изрази апс, робија и затвор, а лица лишена слободе називана су апсеници и робијаши. Између затвора (апса) и робије није било никакве, ни правне ни фактичке разлике у погледу смештаја, режима или било чега другог. *Устројеније окружних судова* од 26. јануара 1840. године прописало је три врсте казне лишења слободе:

³ Поповић, Милутин, *Албум Женског одељења Пожаревачког казног завода са статистиком*, Пожаревац 1898.

⁴ Јовановић, В., „Затвори у Србији“..., стр. 685.

⁵ Вујић, Јоаким, *Путешествије по Србији*, Будим 1828, стр. 373.

⁶ Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд 1897, стр. 612. (у даљем тексту: Петровић, М., *Финансије и установе...*)

⁷ Архив Србије (даље: АС), Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (даље: МУД-П), 1844, Ф-IX-55 („Дело о апсеницима, који се на прављење пута употребљавају“); АС, МУД-П, 1845, Ф-XI-8 („Списак за 1846 [sic! треба: 1845] годину осуђених апсеника при начелствима окружних робију издржавајућих“) и 12 (одговори окружних начелстава на питање МУД колико осуђених на дужу робију се при њима налазе).

робију, заточење и затвор.⁸ У пракси разлика је постојала само између робије и заточења и састојала од тога што су заточеници били ослобођени принудног рада, а имали су и неке друге погодности. И робија и заточење могли су бити вечити или ограничени (без прописаног законског минимума и максимума). Затвор је, према *Устројенију*, могао бити јавни или домаћи, а његово трајање није било прописано. Изгледа да у пракси казне затвора нису ни изрицане, осим пресуда на кракторајни апс, или бар до сада није пронађена ниједна пресуду на домаћи или јавни затвор. Термини апс/робија и апсеник/робијаш остали су и даље у употреби.

Осуђени на робију или заточење издржавали су казну у оковима или без њих, о чему је, и о тежини окова, пресудом одлучивао суд. Према једном извору, окови су почели да се користе 1820. године, када је кнез Петар Цукић из Земуна набавио десет комада букагија, а до тада је затвор био прост (тј. без окова).⁹ Окови су могли бити тешки (5,12 кг) или лаки (2,56 кг), мада никада нису били заиста стандардизовани, па су у пракси коришћене најразличитије тежине.¹⁰ Жене су могле бити осуђене само на лак оков, а 1860. године укинута су окови за жене. Мушкарци су окове увек носили на ногама – то су била два гвоздена полупрстена око сваког глежња, спојена хладним или врућим закивцима и повезана један с другим краћим или дужим ланцем.¹¹ Жене су, међутим, понекад осуђиване да казну издржавају у „накрстном окову“, што значи да су окове, повезане дужим ланцем, носиле на чланку једне руке и глежњу супротне ноге (унакрст).¹²

Идеја целокупног казног система до средине 19. века била је да држава не сме да троши ништа на лица лишена слободе, док истовремено од њих треба да остварује приход кад год је то могуће. Основно правило било је да апсени-

⁸ *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији* (у даљем тексту: *Зборник...*), 1, 1840, стр. 182.

⁹ Петровић, Вукашин; Петровић, Никола, *Грађа за историју Краљевине Србије*, I, Београд 1882, стр. 247.

¹⁰ Капетановић, Н., „Окови по одредбама нашег казног закона и закона о поступку судском у кривичним делима“, *Бранич*, 7, 1900, стр. 593–599. За окове в. и Јовановић, В., „Затвори у Србији“, стр. 693–695.

¹¹ Понекад, вероватно због недостатка гвоздених окова, мушкарцима је на ноге стављана „кљечка“, тј. дрвена направа која се ставља стоци на предње ноге да не одлута далеко. Тома Вучић Перишић је 1831. године известио Књаза Милоша да се неки осуђени војник „сада у Топчидеру [...] на робији са кљечком на нози находи“ – АС, Књажеска канцеларија, VI, 110.

¹² Примери: За убиство мужа, жена је осуђена „да робује 5 година окована у ногу и руку“ (АС, Државни савет (даље: ДС), Деловодни протокол (даље: ДП) 1838, No. 2586). Жена која је родила дете с ожењеним човеком и усмртила га на порођају осуђена је на четири године робије „у гвожђу на руци и ноги“ (АС, Суд округа београдског (даље: СОБ), 1844, Ф-IV-143). А „због чињеног блуда са својим девером“ жена је осуђена на шест месеци робије „у накрстном лаком гвожђу“ (АС, МУД-П, 1845, Ф-XI-8).

ци сами себе издржавају, тј. плаћају (или од родбине добијају) храну, одећу, лекове и друге потрепштине. Како то стоји у једном упутству из 1828. године, магистрати су били дужни „да апсенике своје не на трошак касе народне, но на сопствени апсенички и њихових домова издржава[ју]“.¹³ И 1838. године је као опште правило поновљено: „Да се о свом трошку издржавају апсеници, који су имућни.“¹⁴

Поред тога, апсеници су сносили трошак појединих административних манипулација које затворске власти врше над њима, као што су окивање и откивање.¹⁵ Најзад, приликом изласка из затвора апсеник је морао да плати посебну таксу – „апсанско“, која је уведена 1825. године и износила 20 пара (1833. године удвостручена је на један грош), а тај приход је припадао апсанцијама, јер они нису имали других примања.¹⁶ „Апсанско“ је укинато 1842. године, када су апсанције почеле да примају плату из државног буџета пошто „апсанције и пандури сад уредну своју плату имају, апсанско се укида, тим више што је давање истога по себи поред неваљалог обичаја за многе апсенике неправедно и теготно“.¹⁷

Од ових плаћања били су ослобођени само најсиромашнији. Такви су добијали само хлеб и воду, прво о трошку локалне самоуправе, у виду милостиње, а касније из државне касе. Општина вароши Београд је 1829. године обезбеђивала храну, огрев и осветљење за убоге апсенике из добровољних прилога варошана, и то само оних хришћанске вероисповести – за храну су апсеници добијали мање од пола килограма хлеба дневно.¹⁸ А 1831. године донето је решење да сви

¹³ „Едикат кнеза Милоша за чланове магистрата“ од 1. 1. 1828. – Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967, стр. 67. (у даљем тексту: Живановић, Т., *Законски извори кривичног...*)

¹⁴ „Дужности чланова нахијских судова“ од 8. 7. 1833. – Живановић, Т., *Законски извори кривичног...*, стр. 84.

¹⁵ Окове су апсеницима стављали („оков“) и скидали („отков“) ковачи, који су свој рад наплаћивали. Цене су варирале, а стандардизоване су 1843. године кнежевским решењем „да се у свим местима отечества нашег за окивање и одкивање преступника[...] по 1 грош чаршијски за сваки случај плаћа, који ће трошак свагда сам преступник, а Правителствена каса само у случају убожества преступниковог теглити“ – АС, МУД-П, 1843, Ф-VII-20.

¹⁶ „Наставленија издата Магистратима“ од 6. 7. 1825. прописала су у тачки 16: „Апсанција од сваког оног апсеника, кад се из апса пусти, да наплати 20 пара апсанско, које њему припада“ – Петровић, М., *Финансије и установе...*, I, стр. 366. А „Дужности чланова нахијских судова“ од 8. 7. 1833. у тачки 16: „Апсанција од сваког оног апсеника који се из апсе пусти да наплати један грош, апсеничко, које њему припада. Но за то ће он одговарати за бегство каква апсеника, кад му утече апсеник, биће први пут са 25 штапа кажњен, која ће се казна при повторителној кривци његовој увеличавати“ – овај документ је објавио судија Јован Предић у *Браничу*, 23–24 (1887), 832–836, одакле га је преузео Живановић, Живановић, Т., *Законски извори кривичног...*, стр. 83–85.

¹⁷ Решење Совјета од 4. 2. 1842. – АС, МУД-П, 1842, Ф-III-3.

¹⁸ Апсеници у Београду лишени су свега „осим таина, свеће и оно ђумура које овдашња варош и то сами Христијани дају.[Апсеници] морају бити довољни с једним од 150 драма таином

судови прикупљају милостињу за сироте апсенике.¹⁹ Од 1834. године уведена је апсеничка каса, у коју су улагане наднице исплаћиване апсеницима на раду код приватних лица и из које су се издржавали сиромашни а неспособни за рад. Држава је на себе преузела издржавање убогих апсеника тек 1846. године, када су за ту сврху први пут одобрена буџетска средства.²⁰

Други део пенитенцијарне идеје – да држава треба да приходује од апсеника, оствариван је, мада не ефикасно, експлоатацијом њиховог рада. Очигледан први корак у том правцу је био да се бесплатна апсеничка радна снага користи за јавне радове у организацији државе. Први покушаји учињени су 1831–1833. године, када су апсеници учествовали у изградњи дворског комплекса у Топчидеру, који је представљао највећи градитељски подухват у тадашњој Србији. На раду су били под стражом, а добијали су храну и смештај у импровизованим просторима на градилишту.²¹ Робијашка радна снага је 1837. године коришћена за копање ђумура у Ресави и Поречкој реци и каменог угља у Милићима. За смештај робијаша су на лицу места подизане импровизоване апсане.²² Најамбициознији пројекат је био да апсеници учествују у изградњи моста („Велика ћуприја“) на Морави код Ћуприје (1841–1843). Транспортвани су без окова, а после доласка окивани су и држани под војном стражом. Становали су у три бурдеља и једној дашчари у толико лошим условима да су локалне власти више пута предлагале да током зиме, кад нема већих радова, апсеници буду враћени у окружне апсане из којих су дошли. Смртност апсеника на градилишту била је велика – током 1842. године умрла су најмање четворица.²³

Правни основ за експлоатацију осуђеничког рада било је, изгледа, једно кнежевско решење из 1834. године, мада оригинал тог документа још увек није пронађен. Тај документ се, међутим, цитира у преамбули *Уредбе о давању апсеника на рад*, коју је издао кнез Михаило 1842. године и у којој су поновље-

у 24 сата“ – писмо Суда округа београдског Народном суду од од 16. 4. 1829, АС, СОБ, Копијални протокол 1829, No. 352.

¹⁹ Решење од 31. 1. 1831. – Живановић, Т., *Законски извори кривичног...*, стр. 75.

²⁰ У 1846–1847 буџетској години одобрено је 505 талира на издржавање сиротних апсеника, не рачунајући оне ухапшене при начелству округа београдског, за које је био предвиђен посебан износ – АС, МУД-П, 1847, Ф-Х-41.

²¹ Суд округа београдског писао је 25. 7. 1832. руководиоцу радова: „Пошиљемо вам у Топчидер на раду 10 апсеника. Препоручите пандурима који се тамо на стражи налазе да на њих добро мотре да не би који кудгод побеглао, а и за ноћ, гди ће се речени апсеници затварати, учините наредбу“ – АС, СОБ, Копијални протокол 1832, No. 653.

²² „Књаз јавља Совјету да ће у Ресави и Поречкој реци, где ће и апсеници копати ђумур нужно бити да иста зданија поправите, и препоручује Совјету да он гди ће се такви копати, апсане поградити даде, и да се лопови гди се год какви нађу у такове сабију и ђумур копају“ – АС, ДС, ДП 1837, No. 312А, 5. 2. 1837. За рудник у Милићима в. исто, No. 666 и 707.

²³ О апсеницима на изградњи Велике ћуприје: АС, МУД-П, ДП 1841, No. 2569; 1841, Ф-IV-6; 1842, Ф-IV-27; 1843, Ф-IX-112.

не неке његове одредбе.²⁴ Решење се, као уредба, помиње и у једном писму Министарства унутрашњих дела Совјету из 1841. године: „И сада Уредба она постоји, која је за време Књаза Милоша прописана, да апсеници и приватним људима по 60 пара на дан радити могу и да новци ови припадну у кутију из које ће се болесни и убоги апсеници издржавати“.²⁵ Ове одредбе из Милошевог времена – да апсеници увек треба да буду запослени и да, ако не раде за државу, њихов рад могу да изнајмљују приватници – биле су, изгледа, почеле да падају у заборав, па је Министарство морало да подсећа подручне власти на њихово постојање.²⁶ Из истог разлога је кнез Михаило 1840. године донео решење о коришћењу апсеника за правитељствене послове,²⁷ а Милошеве одредбе су 1842. године поновљене у *Уредби о давању апсеника на рад*.

Тако је створено следеће стање: (1) апсеници су обавезни да раде за државу; (2) када раде, бесплатно добијају храну, а када не раде, плаћају је; (3) када државних радова нема, држава издаје апсеничку радну снагу у најам приватницима, који су дужни да апсенике хране, а држави плаћају надницу (60 пара лети, кад је потражња за радном снагом већа, а један грош, тј. 40 пара, зими); (4) од тих надница се формира фонд (апсеничка кутија) из кога се издржавају сиромашни, а за рад неспособни апсеници.

Како је речено у Уредби из 1842. године, обавезан рад апсеника је уведен из два разлога: „за њихово добро“ (да не седе беспослени) и „поради олакшања Правитељствене касе“. Овај други разлог је био важнији и уклапао се у политику штедње, нарочито у погледу пенитенцијарног система. Државна улагања у изградњу затворских капацитета била су тек спорадична и увек минимална, и зато су у тадашњој Србији затвори најчешће били у трошним и импровизованим бурдељима, дашчарама и подрумима. Покушаји да се у свим окрузима изграде стандардне (планске) апсане никада нису потпуно успевали.

Када су, у складу са Турским уставом, основани примирителни судови, било је прописано да свака општина мора имати једну „кућицу ради апсана, згодно начињену, и од [суда] много неудаљену“,²⁸ па су у многим местима такве

²⁴ Преамбула Уредбе о давању апсеника на рад од 8. 4. 1842. (*Зборник...*, 2, 1845, стр. 180) гласи: „Да би се апсеници, који су на дуговремену робију осуђени, у свако време у полезном раду, на њино добро и поради олакшања Правитељствене касе, упражњавали, о томе смо по потреби и на основу Књажеског решења од 14. јулија 1834. године № 2142. на ново следеће определили и опредељујемо.“

²⁵ Писмо МУД Совјету од 4. 11. 1841, АС, МУД-П, 1841, Ф-ХIV-16.

²⁶ Циркулари МУД од 14. јуна и 20. септембра 1841. наглашавају да је свако окружно начелство „дужно старати се да они апсеници над којима се казна судом изрече не беспосличе, но свагда с послом занети да буду“ – АС, МУД-П, 1841, Ф-ХIV-16.

²⁷ В. преписку министарстава правде и унутрашњих дела о извршењу кнежевог решења од 10.12.1840. – АС, МУД-П, 1841, Ф-I-12.

²⁸ „Привремено устројеније и кругдјателности примирителних судова“ од 17. 7. 1839, *Зборник...*, 1, стр. 236.

апсане и саграђене. Оне су, међутим, биле минијатурне²⁹ и нису биле намењене за издржавање казне лишења слободе него само за краткотрајни притвор.

Почетком 1840. године била је најављена изградња апсана при свим окружним начелствима „по плану обштем“, „од јаких дебелих брвана, но без каменог подзида“. Подзиди су ипак грађени тамо где су локални услови то захтевали.³⁰ Током наредне деценије такве апсане су подигнуте у већини округа. Најчешће су имале по три собе, од којих је једна била за жене. На пример, у Зајечару је одобрена изградња апсане „од три одељенија, и то: једно велико за све вообште кривце, друго мање за мање осуђенике и треће овом равно за женске“.³¹ За смедеревску апсану наручене су чак и три гвоздене фуруне – сандуклије.³²

У фебруару 1840. године донета је одлука да се у Београду изгради нова апсана, „на подобије крагујевачке велике апсане“.³³ Радови су завршени у новембру 1841. године. Нова апсана, највећа у Србији, била је на спрат и имала је наткривен трем, који је због хроничне претрпаности такође коришћен за смештај апсеника. У згради је било десет соба, осам већих и две мање – шест у приземљу, а четири на спрату, где се налазила још и кујна и неки простор до кујне. На прозоре у приземљу стављене су решетке од гвоздене жице „да се апсеницима кроз пенџер којешта не додаје“.³⁴ У апсану су смештани, одвојено, апсеници над којима су надлежност имала три органа: окружно начелство (за осуђене на робију), окружни суд и варошки суд (за притворенике). Сваки тај орган користио је одређене собе и сваки је имао свог апсанџију, који је држао кључеве од њих.³⁵ По свом капацитету, површно процењеном, апсана је могла да прими сто апсеника,³⁶ али је њихов број скоро увек био знатно већи. Према мишљењу лекара, пренатрпаност је била главни узрок поболевања и умирања.

²⁹ Толико да се у њима нису могле извршавати телесне казне, јер је зграда „тако мала и ниска да се батином не може ни заманути а камо ли изманути“ – Ценић, Ђорђе, *Објасненије Казнителног законика за Књажество Србију*, Београд 1866, стр. 84.

³⁰ Чачанско начелство јављало је да би, због подземних вода, апсана иструлела а боравак у њој би за апсенике био „нездрав и убитачан“. Министарство је одобрило предлог начелства да се направи „камени подзид од једног аршина, па да се по овом подзиду метну хрстови темељи, а по земљи греде и по овима таван од јаких подница“ – АС, МУД-П, 1843, Ф-ХIV-68.

³¹ АС, МУД-П, 1844, Ф-ХIII-116.

³² Историјски архив Београда, Управа града Београда, 1844, Ф-VIII-2350.

³³ АС, ДС, ДП 1840, No. 226 и 964. Ми не знамо каква је била та „велика апсана“ у Крагујевцу. Јовановић (Јовановић, В., „Затвори у Србији“..., стр. 686) помиње да су у Крагујевцу апсеници држани у „пространом подруму“ Милошевог двора, али је то морало бити раније, пре него што је саграђена нова апсана, за коју претпостављамо да је била при Великом суду.

³⁴ АС, МУД-П, 1841, Ф-IX-194 и 1845, Ф-VI-19; АС, СОБ, 1842, Ф-ХIII-2515.

³⁵ АС, МУД-П, 1842, Ф-VII-103.

³⁶ Окружни начелник је 1846. године известио своје министарство да у осам соба, колико користи начелство, „може стати 70 до 80 робијаша, а ако се у рачун узму и две собе које користе судови, може се сместити до 100 робијаша“. Ова процена је очигледно занемаривала разлику између већих и мањих соба. – АС, МУД-П, 1846, Ф-XI-78.

Смртност је била нарочито велика у 1845. години, па је окружни лекар упозоравао да ће ако се број апсеника не смањи, „они опет на зиму због тескобе места млогом разбољевању и великом помору изложени бити“; две године касније лекар тврди да је узрок болести то „што се [апсеници] јако у тесноћи и у мноштву налазе“.³⁷ У овој београдској апсани није било жена – оне су држане у згради суда и начелства.³⁸

Смештај жена лишених слободе у Србији пре оснивања Радилишта

Због непостојања посебних женских апсана, 1828. године издата је наредба да се само жене оптужене за убиство стављају у притвор, а да све остале до изрицања пресуде бораве у кућама месних чиновника, свештеника или сеоских кметова, под њиховим надзором.³⁹ Што се тиче жена осуђених на робију, оне су казну често издржавале у домаћинствима високих чиновника, као нека врста кућне послуге. Извесна Круна из Бруснице осуђена је првостепеном пресудом на смрт због убиства (отровала је мужа). Нашавши да је Круна „јошт млада и неразумна, а како се види, и мало луцкаста“, другостепени суд је ублажио казну и осудио је „да 10 година на робији буде, и ову у Неготину код војеног команданта Дунавско-Тимочког у гвожђу [тј. с оковима на ногама] издржи“. Када је та војна команда укинута, Круна је, на основу одобрења кнеза Милоша, наставила да издржава казну у Милановцу, у кући бившег војеног команданта, а тадашњег министра правде и просвете, Стефана Стефановића Тенке, и то без окова. После абдикације кнеза Милоша, Министарство унутрашњих дела тражило је од Намесништва да стане на крај оваквој пракси, јер „жена осуђена на јавну робију ваља јавно да робује, а не у приватној кући“. Тако је „мужо-отровница“ Круна поново окована и послата у Неготин на издржавање казне, али не у затвору него у кући окружног начелника, да би на крају завршила у апсани округа рудничког у Брусници, где је имала родбину.⁴⁰

Јагодински окружни суд (тада исправничество) године 1836. године од Совјета је тражио одобрење да подигне нову зграду, у којој би била „и једна преградаца за женску апсану“, јер „женскадију апсили смо досад по кућама“. Овим поводом су Совјети Књаз донели одлуку да се у свим окружним исправничествима саграде „апсане за женскиње“. Оне не морају да буду велике него

³⁷ АС, МУД-П, 1846, Ф-ХI-78; АС, СОБ, 1847, Ф-IV-423.

³⁸ АС, МУД-П, 1857, Ф-III-143.

³⁹ Живановић, Т., *Законски извори кривичног...*, стр. 69.

⁴⁰ АС, МУД-П, 1840, Ф-II-112; АС, ДС, ДП 1839, No. 1323 и 1521 и ДП 1840, No. 1855; АС, МУД-П, 1842, Ф-VIII-6.

их треба градити „на подобје бурдеља,⁴¹ само што унаоколо брвнима утврђена бити морају“. Апсане треба да буду близу судског здања, а кључеви не смеју бити код судија или пандура него само код шефа полиције да би се тако „све могуће непристојности предупредиле“.⁴²

Одлука о подизању женских апсана никада није спроведена у целости. Нове апсане саграђене су у само неколико округа, а и тамо где су саграђене, нису биле дугог века. На пример, у Пожаревцу је већ 1847. године расходуван „бивша женска апсана при старом окр. суду од талпи начињена и упола у земљу укупана, даском покривена, на којој је већ кров дотрајао и иструнуо“.⁴³ Осуђене жене су и даље боравиле у приватним кућама или при државним надлештвима као послуга, или су смештане у одвојене собе мушких апсана.

Од 1844. године, по неколико (обично три до шест) робијашица увек се налазило у Гургусовачкој кули. Та зграда од тврдог материјала у Гургусовцу (данас Књажевац) словила је као најстрожи затвор у Србији, у коме су казну заточења издржавали политички кривци, осуђени због умешаности у Катанску буну. Правилником о кућном реду, који је донет у облику упутства министра унутрашњих дела команданту Куле, било је предвиђено да заточеницима храну кувају и веш перу робијашице, тј. жене које издржавају казну лишења слободе. Министарство унутрашњих дела налазило је те жене у апсанама широм Србије и упућивало их у Гургусовац.⁴⁴ Ту су боравиле у једној од помоћних зграда уз Кулу и радиле као куварице, праље и чистачице. Када су 1847. године заточеници помиловани, а гургусовачка установа расформирана, појавио се предлог да се робијашице оставе у Кули под стражом и да ту издржавају казну, али он није прихваћен. Оне су онда упућене у Алексинац, уз наредбу окружном начелнику да их смести у апсану начелства „и тамо их одвојено од апсеника у једној соби или две собе држи“ до истека робије или до даљег наређења.⁴⁵

У једном краћем раздобљу (1846–1847) окружна начелства била су дужна да извести министарство о свакој жени коју приме ради издржавања казне и да је распореде према одлуци министарства. То је чињено да би министарство имало увид у расположиву женску радну снагу, потребну за опслуживање заточеника у Гургусовцу. Та пракса је, међутим, брзо прекинута, а начелс-

⁴¹ Бурдељ, од румунског *bordelu*, земунска је, сиротињска кућа делом укупана у земљу. Насупрот мишљењу В. Јовановића (Јовановић, В., „Затвори у Србији“..., стр. 686 н10), та реч није локализам него је била у општој употреби. Данас се ово значење изгубило и реч је постала синоним за бордел, од немачког *Bordell* = јавна кућа.

⁴² Циркулар Управителног совјета од 19. 3. 1836. у: *Зборник...*, 30, 1877, стр. 107; АС, ДС, 1836, П А, Ф-1-35.

⁴³ АС, МУД-П, 1847, Ф-VIII-57.

⁴⁴ АС, МУД-П, 1844, Ф-X-160.

⁴⁵ АС, МУД-П, 1847, Ф-III-30.

твима је наређено да све запримљене робијашице задрже код себе и ту их употребљују за рад.⁴⁶

Женско апсеничко радилиште⁴⁷

Оснивање

Почетком новембра 1848. године донето је књажевско решење да се све жене осуђене на робију шаљу у Пожаревац, где ће израђивати платно за топовске фишеке (кесе од платна у којима стоји барут). Та је одлука очигледно била у вези с потребама војне индустрије, која је те године убрзано производила оружје и муницију за оружане акције добровољаца и помоћне војске на ратиштима у Мађарској, јер су у исто време мушки осуђеници у Београду интензивно радили на ливењу топова и изради другог војног материјала.⁴⁸

Женско апсеничко радилиште је 22. новембра добило свој општи акт – Устројеније, у чијој преамбули стоји: „Будући је жеља правитељства да се апсенице, које су на дуже време на робију осуђене сходно своме полу и уредно на рад употребљују, то се за добро нашло, све њих на једно место у Пожаревац сместити и онде им дати опредељено занимање.“ Под „дужевременом робијом“ подразумевале су се казне лишења слободе од три месеца или дуже. Предвиђено је да новом установом управља, у звању надзиратеља, онај чиновник који управља државном дударом у Пожаревцу – обе ове установе биле су у ресору Министарства унутрашњих дела. За првог надзиратеља постављен је Живко Радојковић. Он је био подређен Начелству пожаревачког округа, преко кога је општио са Министарством. Начелство је било дужно да обезбеди материјалне услове за рад завода и да му прослеђује буџетска средства. Надзиратељ је био дужан да сваких 15 дана подноси извештај о раду Начелству, које га је онда прослеђивало Министарству. За чување апсеница надзорник је на располагању имао два пандура. Министарство финансија је прве године *Радилишту* одобрило буџетски кредит у износу од 430 талира: 200 за издржавање апсеница, 200 за набавку вуне и 30 за набавку алата.

⁴⁶ АС, МУД-П, 1847, Ф-III-15.

⁴⁷ Подаци о Радилишту у даљем тексту потичу из докумената Архива Србије, фонд МУД-П, под следећим сигнатурама: 1848, Ф-VII-37 (преписка); 1849, Ф-VII-7 (Устројеније; Решење од 02.11. и Циркулар од 15. 11. 1848; извештаји надзиратеља); 1849, Ф-XIV-53 и Ф-XV-8 (буџет и инвентар); 1850, Ф-III-55 (одлука о ослобађању од окова); 1851, Ф-VII-136 (извештаји лекара и војног инспектора; преписка); 1852, Ф-XI-65 (обрачун трошкова); 1852, Ф-IX-107 (затварање Радилишта).

⁴⁸ Николић, Атанасије, *Биографија верно својом руком написана*, приредили М. Сарих и А. Петровић, Београд, 2002, стр. 97–103.

Материјални услови

Радилиште је било смештено у напуштеној војној касарни у Пожаревцу, у чијем већем делу се и даље налазио магацин оружја и муниције, а у дворишту барутана. Број жена на издржавању казне кретао се од 15 до 30. Оне су биле смештене у две собе, а у трећој, пространијој, налазила се радионица. У почетку су се те просторије налазиле у северном делу касарне, а у фебруару 1851. године премештене су у југоисточни део, који се показао као много нездрављи. Жене су спавале на даскама само неколико сантиметара уздигнутим изнад пода од цигле, у бедној постељини: њихов „оскудни спаваћи простирач и покривач [састоји се] од старих, протргих, често и изкиданих ћебета или поњава“. Тек 1851. године окружни лекар предложио је да се апсеницама обезбеде сламњаче и да добију по једно или, зими, два ћебета за покривање.

Ниво хигијене није био на задовољавајућем нивоу. На захтев Министарства унутрашњих дела, начелник Војеног одељења у Пожаревцу К. Магазиновић извршио је 1851. године ванредну инспекцију *Радилишта*. Том приликом је установио да су просторије у којима апсенице живе и раде „ђубрељиве“, а испод њихових кревета нашао је „читаве кршеве нечистоће“. Надзиратељ, који је становао у касарни, у дворишту је држао „пилиће, краве, коња, овце и осталу живину“; према мишљењу окружног начелника, то је био важан узрок опште нечистоће, али инспекција није потврдила начелникова страховања, па је живина остала ту где је била.

У згради није било водовода ни канализације; нужник се налазио у дворишту, а никаквог купатила није било. За прање су коришћене кофе и корита. Према Устројенију: „Сваке седмице у суботу после подне имају се апсенице од сваког рада ослободити, да се за то време могу опрати.“ Под „прањем“ се пре свега подразумевало прање одеће (кошуља), а не купање, јер прање целог тела у Србији тада није било уобичајено. Није било уобичајено ни одржавање интимне хигијене. На основу прегледа свих апсеница, лекар је утврдио да оне „своју снагу никада не чисте, не перу и не купају“, па је учинио следећу препоруку: „Барем једанпут у месец дана [робијашице] треба снагу водом и сапуном да очисте и за то потребне судове да имаду.“

Храна је била једнолична и не нарочито здрава. Дневно следовање садржавало је: једну оку хлеба, 50 драма меса са 25 драма бунгура и 4 драма соли.⁴⁹ (Бунгур или прекрупа је каша од крупно млевене пшенице.) У посне дане, уместо меса са бунгуром, апсенице су добијале само 50 драма варива (кувано поврће, најчешће пасуљ), а посних дана је било преко 200 годишње (свака среда и петак и сви црквени постови). Није било разлике у исхрани радним и

⁴⁹ Једна ока садржи четири турске литре, а једна литра садржи 100 драма. Изражено у децималним мерним јединицама: 1 драм = 3,2 грама; 1 литра = 320 грама; 1 ока = 1,28 килограма. Уп. Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова*, Београд 1961–1974, с. v.

нерадним данима. Ово је, иначе, тада (1848) била стандардна затворска дијета и за жене и за мушкарце, али само ако су коришћени за рад.

До овог стандарда дошло се постепено. Апсеници коришћени за јавне радове почели су да добијају храну о државном трошку тек 1841. године, када је Министарство унутрашњих дела предложило да се онима који раде на новим грађевинама у Београду издаје по једна литра меса и 25 драма ракије на дан. Уместо тога, Совјет и кнез решили су да дневно следовање буде 50 драма меса у мрсне, односно пасуља у посне дане, без ракије.⁵⁰ Следеће, 1842. године за апсенике који раде тешке послове на изградњи Велике ћуприје на Морави одобрена је иста дијета, уз додатак од четири драма соли.⁵¹ Уредбом о давању апсеника на рад од 8. априла 1842. године, прописано је да осуђеници, када раде (дакле, не и недељом и празником), добијају оку хлеба и 25 драма меса са бунгуром у мрсне, а 25 драма варива у посне дане, уз четири драма соли.⁵² Најзад, 1844. године, пошто је „искуством доказано да храна опредељена [Уредбом] није довољна за људе који раде“, порција меса и варива је повећана са 25 на 50 драма.⁵³ И касније је било покушаја да се појача исхрана, бар за поједине групе апсеника на тешким пословима, па су тако 1848. године робијаши на раду у Београду добили додатак од једне литре (300 грама) хлеба, и то како радним тако и нерадним данима.⁵⁴

Када је, почетком 1851. године, дошло до учесталог боловања робијашица у Пожаревцу, окружни лекар је препоручио да им се храна обогати витаминима тако што би лети добијале спанаћ и лист од боба или цвекле, а зими кисели купус и расол.

Апсенице су носиле своју одећу и обућу и могле су је куповати или добијати од породице. Оне које нису имале никаквих средстава нити родбину расположену да помогне, носиле су сасвим похабану и поцепану одећу. Због тога им је *Радилиште* повремено издавало мале количине платна да њиме закрпе поцепану или, ређе, да од њега сашију нову одећу. У твом погледу апсенице *Радилишта* су биле у горем положају него оне њихове претходнице које су опслуживале заточенике у Гургусовцу. Те су, наиме, сваке године о државном трошку добија-

⁵⁰ АС, МУД-П, 1841, Ф-V-65 и 25.

⁵¹ АС, МУД-П, 1842, Ф-IV-27.

⁵² *Зборник...*, 2, 1845, стр. 180.

⁵³ Уредбени додатак од 22.04.1844, *Зборник...*, 2, 1845, стр. 360. Мирковић (нав. дело, 163) наводи да је још 1834. године неким „уредбом“ (вероватно се мисли на решење кнеза Милоша, о коме в. горе) „било прописано да осуђеници добијају на дан око 1 килограм хлеба и 250 грама меса, односно 250 грама варива, уместо меса, када се пости, уз нешто мало соли“, па додаје: „Порција меса, односно варива је за дупло повећана *Уредбеним додатком* од 25. априла 1844. године“. Колико је нама познато, дневно апсеничко следовање меса/варива у првој половини 19. века никада није било веће од 160 грама (50 драма).

⁵⁴ АС, МУД-П, 1848, Ф-IV-204.

ле: две кошуље, две сукње, један фес, по једну мараму за око врата и око феса, један пруслук, једну горњу кратку хаљину и једне опанке.⁵⁵

Рад

Већ у Устројенију је наглашено да се апсенице морају „само на рад њиховом полу сходан употребљавати, и то нарочито на онај рад који се од Попечитељства внутрених дела определи“. А тај рад је био производња платна и њему су биле подређене све друге потребе и активности. Радно време је било, и зими и лети, од изласка до заласка сунца, са три паузе за одмор. Јутарња (у 8 пре подне) и вечерња (у 4 по подне) пауза трајале су по пола сата, а подневна (у 12) зими један, а лети два сата. Поред тога, Министарство је могло наредити да се зими рад продужи и „по неколико сати“ после заласка сунца, при светлу свећа. Нерадни дани су били недеље и празници обележени црвеним словом у црквеном календару.

Производни процес обухватао је прераду сирове вуне и ткање платна и одвијао се у једној већој просторији (радионици), у којој су радиле све робијашице. Процесом рада руководила је мајсторица, коју је бирао надзорник као „најразумнију и најбољег владања“ међу робијашицама. Радионица је (као и спаваонице) морала бити увек закључана. Уз радионицу се налазила мала канцеларија, у којој је често боравио надзиратељ.

Једна апсеница, по надзиратељевом избору, одређивана је за ашчиницу (куварицу). Њене дужности су биле „за све кувати, судове прати, воду носити, собе чистити и све у чистоћи држати“, и била је ослобођена од сваког другог рада.

Режим и дисциплина

Устројеније је садржало и једну, успутну, одредбу о *човечном* поступању с осуђеницама: „[Надзиратељ] ће настојавати да пандури одређени на чување апсеница човечно са овима поступају, да никога без знања његовог апсеницама не пуштају [и] да се у свему тако владају како ће се свака неповољна сљедства мешавине избећи.“

Многе осуђенице издржавале су казну у окову, што их је успоравало и отежавало им рад. Радилиште их није могло ослободити окова без дозволе више власти. Такве дозволе су прво издаване у појединачним случајевима на молбу надзиратеља, а почетком 1850. године донета је кнежевска одлука да све робијашице које раде у Пожаревцу буду ослобођене окова.

Робијашице су скоро стално боравиле у затвореном простору, јер Устројенијем није био прописан обавезан боравак на свежем ваздуху током дана. У овом погледу, биле су у горем положају од гургусовачких заточеника, који су у почетку имали право да једном недељно поведу по један сат у дворишту, а касније су из-

⁵⁵ АС, МУД-П, 1846, Ф-VIII-107.

вођени сваког дана.⁵⁶ Тек 1851. године пожаревачки окружни лекар саветовао је да се апсеницама омогући боравак (уз рад) на ваздуху најмање једном недељно.

Занимљиво је да је апсеницама било дозвољено да, изван радног времена, у својим собама и „о својој свећи“ раде „приватне послове“ (шивење и слични послови по наруџбини споља) и тако остварују зараду. Једино што за ово нису смеле користити заводске свеће и алат него су их морале куповати. За овакав рад била је потребна посебна дозвола надзиратеља.

Робијашице нису смеле држати новац код себе. Новац који би зарадиле или добиле од родбине држан је у депозиту завода и издаван им је по потреби, а оне су добијале књижице у које је уписивано колико је икада новца уложено или подигнуто.

Посете родбине биле су дозвољене, али само у присуству надзиратеља. Број посета није био одређен. Приликом посете рођаци су могли доносити храну, преобуку и друго, с тим што је надзиратељ прегледао пакет пре него што га преда осуђеници. Према Устројенију, и друга лица су могла улазити у завод, разгледати га и разговарати са осуђеницама, али само уз дозволу окружног начелника и у присуству надзиратеља. Поред тога, завод је могао примати добровољне прилоге приватних лица у новцу и храни за побољшање положаја апсеница, а надзиратељ је био дужан да обавести дародавца како је апсеницама поделио примљени дар.

У цркву су апсенице вођене неколико пута годишње да присуствују недељној или празничној литургији, али само онда када је месни свештеник сматрао да то неће ометати службу и када је у цркви било места. С друге стране, једном годишње су апсенице морале да се исповеде и причесте. Црквене власти нису допуштале да осуђеници (без обзира на пол) долазе у цркву у оковима, па је зато 1846. године донет пропис по коме су свештеници имали да једном годишње причешћују апсенике у окружним начелствима, у „за то дело пристојној соби“.⁵⁷ Осуђенице *Женског пожаревачког радилишта* вероватно су причешћиване у посебној просторији у самом заводу.

Устројеније је прописивало дисциплинске казне за „непослушност“ и „небрижљив рад“. Такве апсенице је надзиратељ могао да опомене, укори или казни постом о хлебу и води у трајању до три дана. Тежи преступи били су у надлежности окружног начелника, а најтежи у надлежности суда. Према извештају за 1849. годину, тродневним постом су биле кажњене три жене: Томанија због лењости, јогунства и дрскости, Љубица „за једно велико безобразије и гадно“ – не знамо у чему се то „безобразије“ састојало, али надзиратељ додаје да је Љубица слаба радница, јогунаста, пакосна, непослушна и дрска, и да подстиче друге робијашице да се лоше владају. Најзад, Марија је кажњена два пута због

⁵⁶ АС, МУД-П, 1844, Ф-Х-160.

⁵⁷ АС, МУД-П, 1846, Ф-VI-16.

тврдоглавости и дрскости иако је иначе била „бистрог разума“, вредна и вешта у раду; казне су на њу добро деловале и понашање јој се поправило.

За одржавање дисциплине су, поред казни, коришћене и повластице или погодности. На пример, надзиратељ је могао врло успешно да утиче на понашање апсеница и обезбеђује њихову сарадњу стављајући им у изглед помиловање од преосталог дела телесне казне. Наиме, казна лишења слободе је по правилу изрицана у комбинацији с телесном казном, и то тако да се телесна казна (укупан број удараца) подели на два дела и изврши на почетку и на крају боравка на робији. Типична пресуда је могла гласити: две године робије у лаком гвожђу и по 25 камџија на почетку и на крају. Већина жена у *Радилишту* имала је сличне пресуде; после доласка у Пожаревац издржавале су први део телесне казне, а други их је очекивао после истека робије. Надзиратељ се трудио да издејствује помиловање од преосталог дела телесне казне за робијашице које су се одликовале у раду и биле доброг владања.

Тако је, рецимо, помилована мајсторица Сенија, којој је остало да после издржане робије прими још 25 удараца камџијом. Надзиратељ је предлагао да се та пракса установи за стално, јер би „доиста све апсенице, кад би им се подобно умекшавање телесне казне поклонило, прилежније бивале и како поведенијем тако и прилежанијем отимале се једна другу превазићи, знајући да ће им милост од доброг поведенија и прилежанија зависити, а то би опет велику хасну Правитељству приносило“. Министарство се сложило и од тада је систематски предлагало кнезу да „добре“ робијашице помилује од остатка телесне казне.

Здравствена нега

Апсенице су имале право на лечење о државном трошку. У случају болести, биле су ослобођене рада, а лечио их је лекар (физикус) пожаревачког округа. Његове рецепте је морао да овери надзиратељ пре него што министарство одобри трошак за лекове.

У доступној архивској грађи нема назнака да су у *Радилишту* боравиле труднице и/или мајке с малом децом. Из других извора, међутим, знамо да је таквих жена у апсанама било и како је према њима поступано. Пре свега, извршење телесних⁵⁸ и смртних⁵⁹ казни над трудним женама одлагано је после

⁵⁸ Још 1828. године Велики суд је похвалио судије крагујевачког нахијског суда што једну трудницу нису подвргли телесној казни: „Одобрити вама не изостављамо, што нисте матер Милојкину, како то смо заповедили вам, да је с 50 камџија казните, казнили, из узрока њеног бременитог стања“ – АС, СОБ, 1828, Ф-III-5. Министарство правде је 1840. обавезало судове да телесне казне над женама не извршавају пре него што се лекарским прегледом утврди да нису трудне – АС, СОБ, 1840/1760.

⁵⁹ Жена која је убила мужа осуђена је 1845. године да буде убијена секиром, али тек 18 месеци после порођаја, с тим да дотле борави на робији заједно с дететом, а уколико дете умре на порођају или пре него што напуни 18 месеци, смртну казну треба извршити одмах по смрти

порођаја. Што се тиче трудница на робији, оне су привремено отпуштане кућама ради порођаја. Жена осуђена на једногодишњу робију дошла је на издржавање казне у Топчидер у другом стању. Пуштена је да се породи код куће, јер, иначе, „она би се морала у друштву измеђ 33 робијашнице породити“, што би „за породиљу сасвим неугодно а за остале робијашнице досадно било, и притом [она] никакове угодности за порођај не би имала нити би могла имати нужну негу, која је за једну породиљу нужна“.⁶⁰ Полиција, кметови на селу и, за то посебно плаћене, жене старали су се да такве жене пре или после порођаја не побегну него да се врате на издржавање казне.⁶¹

Ако нису имале коме да оставе новорођену децу, осуђенице су их водиле са собом назад у апсану. Исто су радиле и жене које су, у тренутку кад су осуђене, имале малу децу о којој није имао ко да се стара. Извесна Алексија, због крађе осуђена на смрт, па помилована на вечиту робију, породила се још док је била под истрагом, па је пуштена да „под надзирањем [полиције] у својој или другој приватној кући пребуде ради порођаја, почем у апсу никако није могуће оставити је, нити је то сходно место да се породити може“. Код куће је остала још четири месеца после порођаја, а онда је кнез наредио „да се дете од матере никако ни сада не одваја но нека га мати са собом у Топчидер понесе, кад тамо ради издржавања робије послата буде“, а да се на робију не шаље пре него што се „време не пролепша и кад буде већ топло и тако да Алексија може дете безопасно у путу носити, онда нека је [начелство] у Топчидер пошље“.⁶² Деца су уз мајке у апсанама проводила по више година: у апсани гургусовачког начелства се 1844. године налазио шестогодишњи Маринко, који је ту дошао кад му је било 18 месеци са мајком Смиљаном, осуђеном на десетогодишњу робију.⁶³

Стопе морбидитета и морталитета у *Радилцишту* биле су веома високе. За мање од три месеца (1. фебруар – 24. април 1851), од 24 жене, колико их је тада било у заводу, умрло је њих пет (смртност од 20%). Тим поводом је окружном лекару Аћиму Медовићу наложено да поднесе извештај о узроцима умирања и оболевања робијашница и да предложи профилактичне мере.

Обдукцијом пет умрлих жена Медовић је установио различите узроке смрти: хепатитис (у два случаја), запаљење мозга, туберкулозу и „назбно-жив-

детета. Апелациони суд је ову пресуду преиначио и наложио да се смртна казна у сваком случају изврши 40 дана после порођаја (и то не секиром него стрелјањем) – АС, Министарство иностраних дела – Внутрено одељење, 1846, Ф-II-21.

⁶⁰ АС, МУД-П, 1852, Ф-XII, 26.

⁶¹ По налогу суда, варошка бабица је посетовала једну трудницу у апсани Суда вароши београдске и утврдила да је ова већ близу порођаја па је треба пустити кући. Суд ју је пустио, али уз налог полицији да на њу мотри – ИАБ, Окружни суд за град Београд, ДП 1851, No. 1384.

⁶² АС, МУД-П, 1856, Ф-III-133.

⁶³ АС, МУД-П, 1844, Ф-IX-55. О Смиљани в. и: Мирковић, *нав. дело*, 165-166.

чану вагрицу“. Ондашње Медовићеве дијагнозе не могу се лако изједначити с данашњим. У она два случаја у којима се помиње хепатитис, његове пуне дијагнозе гласе: „тајно запаљење и отврдњење црне цигерице (*хепатитисцхроница цуминфламатционе хепатис етутери*)“ и „оток црне цигерице и материјално кварно претворење материце (*инфарцтусхепатис етдесорганисатио утери*)“. Све те жене је Медовић безуспешно лечио дуже или краће време пре него што су умрле.

Болести од којих робијашице најчешће пате Медовић дели на реуматичне, стомачне и кожне. А за основни и општи узрок свих ових обољења проглашава саму робију, тј. услове живота на њој („сва условија опредељена и својствености живота робијашког“). Овај општи узрок, наравно, делује на сва лица лишена слободe, без обзира на пол. Али он на жене делује још погубније, и то због њихове „развратности“ „Узроци болести [јесу услови] живота робијашког, а нарочито, као што је овде, на робију опредељених развратно жививших жена“.

Неповољни услови робијашког живота, које, у виду примера, наводи Медовић – недостатак кретања, рђави услови смештаја, лоша исхрана и недовољна хигијена – могу се поправити, и Медовић предлаже како (боравак на свежем ваздуху, боља постељина, витамини у исхрани, посуде за одржавање хигијене и, пре свега, премештај у други део зграде). Али, специфични узроци, који се тичу женске природе, не могу се отклонити.

Женска природа

Судбина пожаревачких робијашица понајвише је зависила од двојице мушкараца – представника власти – који су с њима најчешће долазили у непосредан додир. То су били надзиратељ и лекар. Како су они гледали на робијашице и шта су о њима мислили? Обојица су полазили од претпоставке о урођеној моралној инфериорности жена.

Надзиратељ Радојковић у свом извештају наводи, као општепознату ствар, да је женски пол: „покварен“, „раскалашан“, „забораван“ и „без карактера“. Будући такве какве су, жене не умеју да цене када се према њима добро поступа и да буду захвалне. „Пристојност би захтевала да су мало више затегнуте.“ Као пример „раскалашности“, Радојковић наводи да апсенице у радионици „често пута сасвим безбрижно при послу лармају, вичу и певати почну“ иако се он, њихов надзиратељ, налази у непосредној близини, у својој канцеларији. А када их мајсторица укори, говорећи: „Радите и ћутите, немате ли ви стида кад наш Господин Заповедник у првој соби налази се да тако безобразно вичете и несташне бивате“, оне најраскалашније одговарају: „Е, па шта ће нам наш Господин учинити, ваљда ће нас казнити!“ За овакве испаде надзиратељ је изрицао опомене, и то преко мајсторице и пандура или лично, а у драстичнијим случајевима је изгреднице кажњавао постом.

Од осуђеница је на првом месту захтевана послушност. Ево како надзиратељ описује оне робијашице које предлаже за помиловање од камџија или о којима има повољно мишљење: Станка је „природно-послушног владања, доста добра и простосрдјачна, бојажљива и верна“, Јована „без упорности послушна“, а Марија „простодушна и неодморно послушна“. Безусловна послушност апсеница у *Радилицшту* је неопходна и једина могућа препрека испољавању мрачних страна женске природе – пре свега, женске „раскалашности“.

За доктора Медовића праузрок свих болести и других невоља у *Радилицшту* је „развратност“, и то *телесна* развратност, својствена свим женама. А телесна развратност је још већа код жена лишених слободе, због наметнуте им сексуалне апстиненције. Сексуална апстиненција изазива разне болести, а нарочито болести полних органа („оруђија плођења“). Због те појачане телесне развратности робијашица у затвору је немогуће спречити њихово даље „морално раздражавање“, до кога долази у њиховом међусобном општењу, кроз разговоре примерене „старим навикама“. Услед кумулативног дејства телесне развратности и моралног раздраживања јављају се „болести материце, болести црне цигерице, слезене, стомака, болови, грчеви итд. [а временом] и само већење (пхтхисис)“.

Телесну развратност, као урођену и још појачану апстиненцијом, није могуће спречити. Али могуће је предузети мере да се морално раздраживање спречи или бар сведе на што мању меру. То ће се постићи ако се што више ограниче узајамни контакти робијашица како у радионици тако и у спаваћим собама. Уместо у једној великој, рад треба организовати у неколико мањих радионица, а уместо постојећих двеју спаваћих соба, треба смештај организовати тако да у једној соби никада не буде више од четири или пет робијашица.

Сексуално злостављање

Устројеније пожаревачког завода прописивало је да кључеви ноћу морају бити код надзиратеља, који је морао да нарочито пази „да пандури с апсеницама забаву не проводе“. Пандурима је, пак, било строго забрањено „апсенице злостављати или кога без знања надзиратеља к њима пуштати или с њима смешеније [тј. сексуални однос] имати“. Као што је већ поменуто, пандури нису смели никога да пусте код апсеница без надзиратељевог одобрења и, уопште, морали су да чине све да се спрече рђаве последице „мешавине“ (тј. контакта апсеница с мушкарцима). Мушкарци су могли улазити у *Радилицште* само с надзиратељевим одобрењем, а надзиратељу је било строго забрањено да шаље апсенице на рад код приватника изван завода. Све те мере имале су за циљ да спрече сексуалну експлоатацију жена лишених слободе или, како је стајало у оном циркулару о грађењу женских апсана из 1836. године, да предупреду „све могуће непристојности“.

Под „непристојностима“ се подразумевају пре свега сексуалне злоупотребе затвореница од службених лица или посетилаца. У архивској грађи нису пронађени случајеви сексуалног злостављања жена у *Радилишту*, па се у том погледу не могу изводити никакви закључци. Међутим, из других извора знамо да су жене у апсанама често бивале жртве таквог злостављања и узнемиравања.

Мере које су више власти предузимале да се та пракса сузбије нису увек биле ефикасне. Још 1828. године судијама и писарима Народног суда наложено је: „Са женама, које би ради своје невоље и на тужбу или казни ради долазиле, с никаквом да се не усуде нашаљивати се или насмејати јој се или намигнути на њу или позивати ју на блудодјејаније. Укратко, да не чине оно што су предшественици њини чинили“.⁶⁴ Ипак, „непристојности“ су се догађале. Судија алексиначког суда је 1838. године доводио апсеницу Јелу у своју собу и приморавао је на сношај. Јелина жалба је дошла пред Совјет, који је наредио да јој судија плати 150 гроша на име одштете.⁶⁵ Догађало се и да мушкарци, небригом стражара, упадну у апсану у којој има жена: у Крагујевцу је 1846. године са 35 батина и три дана апса кажњен младић који је „у апс примирителног суда овдашњег кроз оцак ускочио у којем је Марија жена Петронија Станкуловића била, с намером да с њом блудочинствује“.⁶⁶

Драстичан случај злостављања од службеног лица откривен је 1842. године у апсани београдског начелства: апсанција Тодор, пијан, „дође у апс с одрешеним на себи и у руци држећим чакширама и како дође а он са учкуром од истих чакшира за врат веже неку Јецу робијашицу, после Стаменију, а после Милојку и тако се је с њима неко време по апсани вукао. После подухвати исту Стаменију и стане је штипати, уједати и љубити премда му се је она отимала“. Милојку и Стаменију је „под себе претискивао и смешеније од њих хотео учинити; изуједао их је по образима и загртао их преко прсију и најпоследње их је и између ногу по голом телу руком ватао“. Тодор је кажњен са 30 батина и отпуштен из службе, при чему му је пијанство узето као олакшавајућа околност.⁶⁷

Затварање Радилишта

У септембру 1852. године пожаревачко окружно начелство је од Министарства унутрашњих дела добило наредбу да затвори *Радилиште* а да све робијашице пошаље у Београд, и то што пре, док су путеви још проходни. У октобру су робијашице спроведене у Београд и смештене у новоотворено женско одељење Економско-апсеничког заведенија у Топчидеру.

⁶⁴ Петровић, М., *Финансије и установе...*, I, стр. 611.

⁶⁵ АС, ДС, ДП 1838, No. 824.

⁶⁶ АС, Суд округа крагујевачког, Апсенички протокол, 1844–1846, б.б.

⁶⁷ АС, СОБ, 1842, Ф-ХIII-2541.

Summary

Ivan Janković, Ph. D.

Workhouse for Female Prisoners in Požarevac, 1848–1852

The first penal institution in Serbia to have its own set of rules and a separate budget was founded in Požarevac in 1848, for imprisoned women. Prior to this, female convicts were held in separate rooms of district jails or housed in private homes of government officials, where they performed domestic chores for the duration of their sentence. In the Požarevac workhouse, they were subject to a strict regime of labour (manufacture of canvas for the army) and discipline. The number of prisoners at any one time varied from 15 to 30. The workhouse was opened in a disused military barrack, where living conditions were poor. Morbidity and mortality rates were high. In the doctor's opinion, the underlying cause of all prisoners' diseases was their „physical depravity“, innate to all women but exacerbated by enforced sexual abstinence in prison. „Physical depravity“ was further aggravated by „moral incitement to sin“ through prisoners' conversations about „past habits“. To prevent this, it was proposed to restrict interaction among prisoners by restricting their number per bedroom and dividing them into smaller groups at work. The Požarevac workhouse was closed down in 1852, when the women were moved to a separate wing of the new correctional institution in Belgrade.